

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Изследвани са се генезисът и основните фактори в развитието на българското предприемачество. Изведени са оценки за неговото състояние и общото стопанско развитие и са посочени конкретните особености и причини. През призмата на икономическата свобода, степента на държавна намеса, влиянието на европейската култура и взаимоотношението “капитал-труд” са предложени някои съпоставителни оценки и обобщения. Успешното бъдеще на предприемаческата идея минава през сложния процес на утвърждаване на такива социални норми и правила като икономия на време, спестовност, изпълнение на договора, спазване на дисциплина, плащане на данъците и т.н., които да се споделят от всички участници в пазарния процес.

JEL: N01; N80

Получаването на покана за НАТО и обявяването на “пътната карта” за присъединяването ни към ЕС постави нови предизвикателства пред българското общество. Никога досега то не е имало такива шансове да стане част от общото европейско пространство. Същевременно тази възможност разкри не само колко голяма е разликата в стандарта на живот и качеството на стоките, които потребяваме, а преди всичко разликата в начина, по който сме организирали производството и обществото си, в грижите за околната среда, в правилата, с които общуваме и регулираме живота си. Тези различия се проявяват в ежедневно отношение към собствеността, дисциплината, взаимопомощта, отговорността ни към другите, към изпълнението на задълженията ни и т.н. Или накратко, различията между нас, българите, и европейците са в стопанската култура и в ценностите, правилата, нормите и ограниченията, които споделяме.

Присъединяването ни към европейската икономическа общност предполага не само решаване на редица чисто икономически проблеми, но и промяна в стопанската и най-вече в предприемаческата култура на всички българи, изразяваща се в промяна на отношението към времето, парите, капитала, социалната справедливост, договора, социалната отговорност на бизнеса, дисциплината, плащането на данъците и др. Ето защо погледът към тези проблеми през призмата на времето е изключително актуален. Това предполага тяхното по-систематично и задълбочено изследване в исторически аспект.

Българското стопанско развитие и предприемачество до Освобождението

Началото на българското стопанско възраждане е поставено в изключително трудните условия на османското владичество. Липсата на политическа, икономическа и лична свобода за българите в пределите на Османската империя – невъзможност да притежават селскостопанска земя, отказ от правото им да участват под каквато и да е форма в управлението на общест-

вото и държавата, както и да изразяват своята вяра и национална идентичност, е само част от общите социални и икономически условия, в които се заражда българското индустриално производство. Въпреки тежките условия обаче трудът на поколения предприемачи създава материалните предпоставки както за тяхното издигане и развитие, така и за българското национално просвещение и пробуждане.

Основните провокатори на стопанското развитие и предприемачество през този период могат да бъдат идентифицирани по следния начин:

Първият от тях – “История славянобългарска”, написана от хилендарския монах Паисий през 1762 г., има духовно, емоционално значение и играе енигматична роля в националното ни развитие.

Вторият основен провокатор е *липсата на право на собственост върху селскостопанската земя* и засилването на влиянието на допълнителните негативни фактори при арендата ѝ. Това е вътрешно-присъщо за социално-икономическия живот и организация на Османската империя,¹ но в началото на XVII век се превръща в основен деструктивен елемент в нейното стопанство.² Законните данъци са допълвани от т.нар. произволни данъци, представляващи различни такси, мита, берии и др., в полза на бейовете и спахиите.³ Съвкупният резултат от действието на този фактор е обезлюдяването на българските села и преселването на българите в покрайнините на градските центрове и горските територии.

Третият провокатор за българското стопанско развитие произтича от *промените в устройството и организацията на Османската империя*, извършени в началото на XIX век. Основните стълбове на провежданата реформа са следните: закриване на еничарския корпус през 1826 г. от султан Махмуд II в Цариград, а след това и неговите подразделения по места, и наемане на германски военни инструктори, с което се поставя началото на реформите в империята; преобразуване на наемната турска армия в териториално-наборна;⁴ проследяване на събирането на данъците от вакъфските

---

¹ Вж. *Тодоров, П.* Върху земеделието на България преди Освобождението. - СБИД, 1929, кн. 7-8, с. 485-486; *Юрданов, Ю.* Развитие на нашето национално стопанство и стопанска мисъл в миналото. - СБИД, 1935, кн. 3, с. 131-148; *Тодоров, П.* Нашето земеделие преди Освобождението. - СБИД, 1923, кн. 1-2, с. 95-114 и др.

² Нещо повече, както констатира посланикът на Британската империя в Турция Томасъ Рое, разоряването на село в началото на XVII век взема такива мащаби, че само в една турска област, която през 1606 г. е имала 553 села, през 1621 са останали само 75 села. Причините за това, посочва П. Тодоров, са: първо, системата на разпределение на земята в Османската империя, основаваща се върху религиозната догма, че тя принадлежи на Аллах и на неговия наместник на Земята - султана; второ, системата от данъци и нейната администрация, която се основава върху ислямското право, въвеждащо два данъка върху един и същи обект – земята, а именно поземлен данък и данък върху приходите от земята (пак там, с. 489).

³ Вж. пак там, с. 69-94.

⁴ През 1834 г. е издаден Указ за организиране на териториална армия - по един корпус във всеки санджак (административна единица).

имоти, с което се осъществява икономически и финансов контрол над духовенството; премахване системата на откупуване на данъци и създаване на централизирана данъчна система.

Четвъртият основен провокатор за стопанското ни развитие и културно възраждане е *превръщането на основните турски военни крепости на българска територия в градски центрове*. Възпирането на ислямското проникване в Европа и намаляването на военната мощ на Османската империя предпоставят вътрешното развитие и укрепване на градското стопанство в нашите земи. В Русе, Варна, Пловдив, София, Ловеч, Карлово и други градове бързо се увеличава не само населението, но и броят на занаятчиите и занаятите. Например в средата на XVIII век в София се развиват вече 47 различни занаята.⁵

Провежданата от султан Махмуд II военна и административна реформа и особено издаденият през 1839 г. от неговия син султан Абдул Меджид Указ за равенство пред закона на всички живеещи в империята народности, създават правната основа за по-свободна стопанска и културна дейност, макар че повечето от прокламираните свободи остават само "на книга". Така, в края на XVII и началото на XIX век за предприемчивата част от българското население се създават благоприятни условия за засилване на стопанската дейност. Държавните доставки за армията се превръщат в един от най-съществени източници за разрастване на българското занаятчийство и важен фактор за стопанско развитие.⁶

Съществуващите предпоставки за организиране на фабрично производство - специализацията и разделението на труда, наличието на пазар и обменни отношения, както и ресурси, в много кратък период (само 15-20 години) намират своя материален израз.⁷

⁵ Вж. *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на нашия народ. Т. 1. С., "ЛИК - издания - ООД", 2002, с. 169.

⁶ Централното турско правителство е било привлечено от възможностите, които местното българско занаятчийско производство е предлагало за обслужване на турската армия. В резултат от това то сключва договори с еснафските организации за доставка на десетки хиляди комплекти дрехи за войската. Например само през периода 1820-1830 г. годишното производство на аби достига до 200 хил. топа годишно за по около 20-25 млн. гроша.

⁷ През 1819 г. сливенският предприемач Добри Желязков пътува в Германия с намерение да "събере знания и всякакви умения", за да основе малка фабрика за производство на вълнени платове. През 1828-1829 г. той посещава Екатеринослав, Русия, където проучва текстилното производство, купува някои машини, а други копира като технология, която възпроизвежда у дома. През 1834 г. започва производството на вълнено сукно. Местната администрация оценява високо качествата на продукта и изпраща мостри на висшето военно ръководство. В резултат от всичките тези усилия през 1835 г. Д. Желязков получава ферман за производството на сукно от местна и вносна вълна. Малко по-късно през 1847 г. братята Гюмешгердан, известни пловдивски предприемачи, създават първата частна текстилна фабрика в с. Дермендере, Пловдивско. Тя възниква вследствие на голяма държавна поръчка за производство на шаяк за турската армия. Оборудването на фабриката е внесено от Австрия. През 1860-1870 г. тя има 30 работници и в края на 70-те години произвежда 2025 топа сукно годишно. През 1869 г. габровският предприемач Иван Калпазанов,

До 1876 г. в българските земи съществуват повече от 20 фабрики, главно в областта на тъкачеството, спиртоварството, копринарството, мелничарството, тютюнопроизводството и други отрасли на леката и преработвателна промишленост.

Изследванията върху този етап, приведените данни, както и отчитането на специфичните стопански условия на османското владичество позволяват дефинирането на следните *особености* на българското стопанско развитие и предприемачество до Освобождението:

- Съществува почти пълна *зависимост* на фабричните мощности *от държавните поръчки*. Нещо повече, някои фабрики са създавани единствено за изпълнението на определена държавна поръчка за период от 2-3 години, след което са изоставяни от собствениците, предимно чужденци. Повечето от тези фабрики са оборудвани със стари машини от Франция, Германия и Австрия.

- Липсата на лична и политическа свобода на българските предприемачи води до *въздръжането им от дългосрочни инвестиции* и определя поведението им за избягване на риска от общата несигурност. Това ги ориентира към комбинирането на манифактурното и фабричното производство, с превес на това от тях, което изисква по-малко разходи и инвестиции.⁸

- Няма централно организирана *система за обучение и квалификация* на работниците, както и единна система от норми и контрол върху качеството на продукцията.

- Липсата на достъпен кредит, сигурност на инвестициите и отсъствието на система за техническо обучение, необходими за въвеждането и използването на нова техника, обуславят *ниското техническо равнище* на българското производство.

Развитието на манифактурното производство и засиленото проникване на чужди промишлени стоки стимулира *търговското предприемачество*.⁹ То се развива чрез три основни форми:

- индивидуални пътуващи производители-търговци, което е една от началните форми на търговия в българските земи;

- организирани около една главна търговска къща множество дребни търговци, които търгуват за сметка на къщата или за своя сметка, но винаги със стока на голямата къща;¹⁰

собственик на гайтаджийска манифактура, построява железарска работилница за ремонт и производство на чаркове и други текстилни машини. Той произвежда 8- и 12-вретенни чаркове, които продава съответно по 1000 и 1300 гроша (вж. Развитие на индустрията в България. С., 1990, с. 47).

⁸ Братята Гюмюшгердан например произвеждат около 1/4 от държавните поръчки във фабриката си в Дермендере, а другите 3/4 - в своята манифактура.

⁹ Една от особеностите на българското търговско предприемачество е, че то първоначално е било иницирано и осъществявано от самите производители. Особено нараства вътрешният обмен след падането през 1843 г. на т.нар. вътрешни мита за някои от основните селскостопански продукти.

¹⁰ Така възникват няколко големи търговски сдружения, търговски мрежи - на братята Христо и Никола Пулиевци, на братята Евлоги и Христо Георгиевци, на братята Тъпчилещовци и много други, с всички атрибути на съвременни търговски предприемачески вериги, характеризирани

- ежегодни панаири, провеждани в определени селища, където се извършва не само енергичен обмен на стоки, но и реално се осъществява конкуренцията между различните вносители и производители.

Търговският капитал подготвя българските производители за установяването на капиталистически разменни отношения с реална конкуренция и реални цени, което улеснява и подпомага общия процес на проникване на машинното капиталистическо производство. Същевременно търговците са подложени на редица физически гонения, често завършващи със смърт.¹¹ Обобщеният анализ на състоянието на българското търговско предприемачество до Освобождението позволява да се заключи, че липсата на граждански и политически свободи в Османската империя, въпреки прокламирането им от правителството, поставя в особено тежко положение търговските предприемачи от български произход. За разлика от индустриалните производители, които са особено нужни за задоволяване потребностите на турската армия и в този смисъл закриляни в някаква степен от закона, търговските предприемачи стават лесна плячка на всеки местен турски управник. Тази обща несигурност насочва поведението на преобладаваща част от големите български търговци към износ на финансовите им ресурси извън страната.

Развитие на българското предприемачество до 1912 г.

Освобождението на страната, в противовес на очакванията на българското население, не води до бързо развитие на стопанството. Причините за това могат да се търсят в няколко основни посоки:

- създадените преди Освобождението индустриални предприятия с изключение на текстилната фабрика на Д. Желязков в Сливен са разрушени;
- физически са унищожени много от българските търговци;¹²
- в страната няма банкова система, която да осигурява кредити за търговията и производството;

раци се с широк обмен на информация, общо сметководене, търговска кореспонденция, анализ на движението на цените на световните борси и котировката на валутите.

¹¹ Натрупаното богатство ги прави примамлива мишена за турските управници, които в много случаи не се колебаят да придобият тяхното богатство чрез насилие и смърт. Така в Севлиево са убити братята Радкови, както и търновският търговец М. х.Цачов. Тези обстоятелства в много голяма степен определят и поведението на повечето търговски предприемачи от български произход. По-голямата част от тях изнасят своите капитали и натрупват доходите си извън българските земи. Някои избират Цариград, където създават една от най-многобройните български колонии, други предпочитат Браила, Букурещ, Одеса и други градове, граничещи с Османската империя.

¹² Голяма част от доосвободенските търговци и занаятчии са разорени или убити по време на освободителната война. Например от общо 279 по-известни фамилии едва 62 имена са останали да фигурират в следосвободенските хроники и стопански изследвания. Ив. Калпазанов от Габрово, Ив. Грозев от Карлово, Ив. х. Петров от Бургас, които от доосвободенски търговци и производители се превръщат в съвременни капиталисти след Освобождението, са изключения (вж. Развитие на индустрията в България..., с.41.).

- натрупаният търговски капитал, изнесен още по времето на османското владичество от съображения за сигурност, не се връща обратно в България, за да се превърне в създател на финансовия и индустриалния капитализъм.

Общият неблагоприятен фон се изразява в *рязкото влошаване* на условията за търговия, както и в цялостната стопанска и политическа несигурност, съществуваща до Съединението през 1885 г. Българските земи са разделени на две, като по-индустриалната част - Южна България, остава турски протекторат. Това не само забавя формирането на единно национално стопанство, но стеснява и без това оръязаните от Берлинския договор български земи и национален пазар. По-голямата част от постоянните клиенти на традиционните стоки на занаятчийството и индустриалното производство, каквито са териториалните поделения на турската армия, отпадат като основни потребители и подбудители на производството.

Влошаването на стопанската конюнктура се засилва допълнително от понижаването на транспортните цени в големите европейски страни, от установяването на пряка ж.п. връзка с Европа през Белград, както и от запазването на ниските вносни мита, договорени от Турция с повечето европейски страни за срок от 15 години.¹³

В резултат от предприемаческата активност¹⁴ както на български, така и на чужди граждани през 1887 г. в страната има вече 36 парни и водни мелници, 23 малки тютюневи фабрики, 10 бирени, 5 спиртоварни, 5 текстилни, 8 кожарски, 3 сапунени, 1 бояджийска и 1 циментова фабрики. В началото на 1901 г. предприятията са общо 103 с около 4700 работници.¹⁵

В същото време този период е наситен с редица примери на разоряване на българското занаятчийство и разпръснатото манифактурно производство. Под натиска на масовото фабрично производство както в страната така и от внос, дребните занаятчийски производители се разоряват¹⁶ и се вливат в редиците на новоформиращата се работническа класа.

---

¹³ Приемането на първата българска митническа тарифа през 1883 г. не изменя съществено нещата, защото тя се отнася до граничните на България страни, с които тя има само 1/5 от търговския обмен.

¹⁴ Въпреки всички негативни фактори в българското стопанско развитие след Освобождението още през есента на 1878 г. Я. Ковачев основава модерна печатница в гр. Пловдив, а в Казанлък е открита фабриката за стъклен амбалаж на К. Михайлов и Д. Иванов. През 1880 г. е създадена текстилната фабрика на Саръиванов, Кювалиев и Попович в Сливен. Създадени са и първите предприятия с чужд капитал като трикотажната фабрика на англичанина Плучи през 1880 г., железарската фабрика на австриец А. Шедеви през 1883 г. и бирената фабрика на чега Б. Прошек през следващата 1884 г. (вж. Развитие на индустрията в България..., с. 39).

¹⁵ Пак там, с. 40.

¹⁶ Данните от наблюденията, извършени в края на XIX век, показват намаление на броя на занаятчиите в Самоков от 456 през 1875 г. на 58 през 1888 г. В Казанлък тези данни са съответно 146 и 65, в Стара Загора - 439 и 86. Данните от преброяването през 1880 и 1884 г. показва, че броят на занаятчиите е намалял от 64 хил. на 32 900. В същата посока се движи и ръчното производство на вълнени платове в Родопите, гайтанджийството в Габрово, както и производството на желязо в Самоков (Развитие на индустрията в България..., с. 41).

Разпадането на старите занаяти, както и бързото уедряване на собствеността върху земята в българското село довеждат до засилване на миграцията към града. Общият брой на работниците през 1912 г. достига до 19 500. Бързо нараства градското население, като през 1910 г. то достига 236 хил. човека срещу 117 хил. през 1880 г. Тези промени формират в крайна сметка новото градско население, с нов бит и характер на потребление (за разлика от селското самозадоволяващо се население) и определят по-високата консумация на индустриални стоки.

Особено голяма роля за развитието на българското предприемачество през този период изиграва специалното насърчително законодателство в полза на едрия промишлен капитал.¹⁷

Развитието на българското стопанство получава съществен тласък най-вече след откриването на големите чужди банки в страната. С това се решава един от основните въпроси на стопанското развитие - за индустриалното кредитиране. Навлизането на чуждестранните банкови капитали намалява съществуващите високи равнища на лихвите по кредитите, което се отразява изключително положително върху българското предприемачество. От особено значение е създаването на модерна ж.п. мрежа в цялата страна, което съществено намалява транспортните разходи на производителите и търговците и улеснява пласмента на масовите индустриални стоки. В резултат от общото стопанско развитие се създават и първите професионални образователни училища - през 1912 г. има 24 професионално-занаятчийски училища и 9 търговски гимназии.

Резултатите от усилията на държавата и предприемачите за изграждането на българската индустрия могат да бъдат оценени по следния начин:

- Въпреки постигнатия прогрес абсолютните стойности на редица икономически показатели са *все още ниски* в сравнение с индустриалните държави. Например заетите в стопанството 195 хил. индустриални работници представляват едва 0.45% от населението на България, докато за САЩ те са 11%, за Германия - 18%, за Англия - 16.5%.¹⁸ Годишната индустриална продукция на човек от населението възлиза на 28.3 зл. лв., докато за САЩ този показател е 217 дол., или 1128 зл. лв., което показва изоставане от над 40 пъти.

- През първите години на XX век *българското предприемачество е приключило с домашно-занаятчийския етап* в своето развитие и страната

¹⁷ Приет през 1894 г., но влиза в сила през 1895 г. Основните привилегии, които получават индустриалните предприемачи чрез неговото действие, са следните: право на безмитен внос на необходимата техника и технологии; безплатни държавни и общински места за построяване на предприятията; безплатно ползване на държавни природни ресурси като вода, кариерни материали и др.; намаление на тарифите за превози по БДЖ с 35%; освобождаване от някои данъци като данък сгради, данък върху занаятието и др. Независимо от противоречивите оценки за неговото действие законът изиграва решаваща роля за формирането на нова индустриална България.

¹⁸ Развитие на индустрията в България..., с. 50.

навлиза в нов етап. Докато за периода 1894 – 1904 г. индустрията има среден темп на нарастване обема на продукцията от 7.8%, същият показател за 1904-1912 г. е 17.4%. Увеличаването на консумацията на индустриални стоки към 1912 г. спрямо 1894 г. е над 400%.¹⁹ Българската индустрия навлиза в период на ускорено натрупване на капитали при повишена норма на печалбата, за което особено допринася индустриалната политика на новата държава, практически освободила предприемачите от всякакви данъци.

Българското предприемачество до 1944 г.

Въвлечането на страната в поредица от войни поради мегаломанските царски амбиции и последвалите от това национални катастрофи имат изключително тежки последствия за българската индустрия.²⁰

Възстановяването на индустриалното производство след войните от 1912-1918 г. е съпътствано от противоречиви, с кратковременно действие успехи и за дълбочаване на основните проблеми в стопанството. Една от важните причини за бързото възстановяване на индустрията след Първата световна война е запазването на нейната физическа цялост. Населението нараства поради повишаването на раждаемостта, притока на бежанци от загубените български територии и потока от 20 хил. белогвардейци от Русия. От голямо значение е увеличаването на чуждите капитали, особено от Белгия и Франция, както и на преките инвестиции, извършени чрез банкови кредити.²¹

Вътрешният пазар се разширява вследствие на повишаване доходите на селското население и на номиналната работна заплата в индустриалното стопанство. Възстановява се действието на специалното насърчително законодателство.²²

В същото време в българската икономика се натрупват *редица противоречия* и се развиват процеси и фактори, които противодействат на разви-

---

¹⁹ Пак там, с. 47.

²⁰ Некомпетентността на царското правителство в стопанско отношение се изразява главно в липсата на мобилизационни планове за управление на индустрията, на каквито и да е запаси от суровини и резервни части за производството. По тези и други причини през 1916 г. повече от 60% от индустриалните предприятия в страната не работят. Милитаризираните от държавата фабрики, преминали под военен контрол, до края на войната достигат 141. През този период българската индустрия се оказва неработеща, но цяла, тъй като на наша територия не са се водили военни действия и не е имало разрушения.

²¹ Така са построени например ТЕЦ "Перник", корабостроителницата "Кораловаг" във Варна и др.

²² Правителството на БЗНС от 1920 г. въвежда данък върху печалбата на дружествата, който предвижда облагането на промишлените и търговските дружества да се извършва в зависимост от реализираната рентабилност. Допълнението към този закон, извършено от правителството на Демократическия заговор от 1925 г., първо, намалява ставките на този данък и второ, въвежда приспадане от данъка върху печалбата на годишната амортизация в размер от 2-5% за сградите и до 10% за машините и движимостите, както и на отделените суми във фонд "Резервен" в размер на 10% от печалбата. Това практически довежда до пълно освобождаване на едрия предприемачески капитал от данъка върху печалбата.

тието ѝ. В обобщен вид те биха могли да бъдат представени по следния начин:

- В *стопанската политика* на българското общество настъпват *фундаментални промени*. Икономическата политика на новата българска държава от ясно изразен либерален тип до войните от 1912-1918 г. се трансформира в добре формулирана държавна намеса в стопанското развитие, подкрепена с безпрецедентни стимулиращи бизнеса мерки. Например през 1929 г. общата сума на получените средства от насърчаваните предприятия е на 1/8 от приходите на държавния бюджет.²³

- С приемането на Указа за 8-часов работен ден през 20-те години на ХХ век се поставя *началото на борбата между труда и капитала*, свързана с интензификацията на труда, която приключва едва след национализацията на едрата индустрия през 1947 г.²⁴

- Продължава да *намалява доверието в българския лев*, особено след въведеното принудително банкотно обръщение, и той не спира своя неустойчив и несигурен курс до края на Втората световна война. По този начин допълнително се генерира обща несигурност, характеризираща цялото следвоенно стопанско развитие на страната до 1944 г.

- Прогресивното олевяване на обществото под влияние на марксистката теория за класовата борба, от една страна, и възможността на капитала да запази своите печалби, главно под въздействието на насърчителната политика на държавата, от друга, *не създават нужния консенсус за взаимодействието между труда и капитала*, така както това става в развитите страни, особено след Голямата депресия 1929-1933 г.

Индивидуализацията на заплащането на труда, научното му нормиране и участието в печалбата не намират място и решение в обществения договор между труда и капитала, който така и не се "подписва" в българското общест-

²³ Тодоров, Д. Насърчаваната индустрия и индустриалната политика на България. - Стопанска мисъл, С., 1933, кн. 4, с. 60.

²⁴ Поради относително дългия работен ден от 10-14 часа българският капитал не обръща особено внимание на този проблем. Идването на власт на земеделското правителство на Ал. Стамболийски променя значително съотношението на силите и под натиска на левите движения правителството приема Указа за 8-часов работен ден. Загубите, които съпровождат неговото въвеждане, принуждават индустриалците да прибегнат до създаването и използването на организационни и управленски инструменти за повишаване производителността на труда. Това ги кара да се обърнат към учението на Ф. У. Тейлър за научна организация на труда и индивидуализация на заплащането. Някои предприятия като керамичната фабрика "Труд" край Русе, тютюневите фабрики на "Картел" и др. започват въвеждането на трудови норми, разряди и премии за преизпълнение на индивидуалните норми за всеки работник. Тези усилия на индустриалците срещат силната съпротива на професионалните съюзи и на самите работници, които виждат в научната организация на труда само система за "изсмукване на потта", а не инструмент за повишаване на собствените им доходи и конкурентоспособността на българското индустриалното производство.

во до 1944 г.²⁵ Социалното разслоение придобива следните измерения: самостоятелни лица – 975 646, наети лица – 2 455 738, неактивни – 1 052 342.²⁶ Такава е дълбоката същностна причина, която води до нарастващо олевяване на работниците и в крайна сметка - до победата им в политически план през 1944 г.²⁷

Краят на предприемачеството и неговите метаморфози в условията на централизирано планово стопанство

Национализацията на индустрията и банковата система, извършена на 23.12.1947 г.²⁸ при пълна секретност след тригодишна обстойна и системна подготовка, нанася изненадващ и съкрушителен удар срещу частната собственост, свободния пазар и свободната инициативата на българските граждани. Страната попада под управление, основано върху идеите на централизираното планово ръководство, което се осъществява от новата управляваща класа и реализира теоретичната концепция за всеобщото равенство.²⁹

Национализацията обаче не засяга занаятчийските и кооперативните предприятия, както и тези на обществените организации, освен в случаите, когато са загубили този си характер. Правото на определяне на принадлежността им се дава на Министерството на индустрията, Централния кооперативен съюз (ЦКС) и Общия занаятчийски професионален съюз. В резултат от това част от занаятчийските и кооперативните предприятия остава в ръцете на техните собственици, но делът на частното стоково производство спада драстично.³⁰ Въпреки натиска на новата държава, политическите репресии и

---

²⁵ Това обрича българската индустрия на многократно изоставяне от водещите европейски страни, а във вътрешен план мултиплицира във все по-ожесточаваща се степен противопоставянето между труда и капитала.

²⁶ Данните са изчислени по Статистически годишник на Царство България, 1940.

²⁷ Това е едно от обективните обяснения защо България е перманентно "бременна" със социалистически идеи до 1944 г. Дълбоката същност и последствията от тези процеси остават неразбрани за българските предприемачи главно поради възможността, която държавата им създава чрез насърчителното законодателство за запазване на техните печалби. Това в крайна сметка се оказва фатално за демократичното развитие на страната.

²⁸ Първият удар срещу частната индустриална собственост е нанесен чрез Закона за конфискуване на имущества, придобити чрез спекула и по незаконен начин, което обаче не е достатъчно за новите политически ръководители от Българската работническа партия. Въпреки това през 1947 г. частният и държавно-частният сектор дават 53.1% от стойността на произведената продукция, наемат 61.1% от броя на заетите работници и представляват 3857 предприятия от общо 4628 в страната (вж. Развитие на индустрията в България..., с. 270).

²⁹ В тази система правото на решение за нов бизнес, за самостоятелна стопанска дейност, за каквато и да е стопанска инициатива принадлежи единствено и безпрекословно на държавата. Понятията "предприемач", "частна собственост", "печалба", "конкуренция" и т.н. вече принадлежат към т.нар. "забранени думи" в българската лексика.

³⁰ Например през 1951 г. дребното кооперативно производство дава 11.8%, а дребното занаятчийско производство 2.3% от общото индустриално производство (Развитие на индустрията в България..., с. 272).

гонения, изразяващи се в отнемане на имуществени права, на правото на обучение, на придвижване и т.н., именно тази възможност позволява на българското предприемачество да извърши своята метаморфоза, да промени поведението си, за да запази своя предприемачески дух.³¹

Новото начало - възстановяване на българското предприемачество след 10 ноември 1989 г.

Още от самото начало на прехода проблемите на развитието на предприемачеството и малкия и средния бизнес (МСБ) остават в сянката на широко прокламирана идея за “равен старт” и “справедлива” масова и касова приватизация. Българското общество приковава вниманието си към процеса на разпадане на общонародната собственост. То упорито вярва, а и това му се внушава целенасочено от партийните медии, че преобразуването на общонародната собственост е процес, който бързо ще доведе до всеобщо забогатяване на всички български граждани. Новата социална парадигма, в която икономическата свобода заема ключово място, така и остава неразбрана от преобладаващата част от българското общество. Според изследователите на прехода³² това се случва едва през 1997 г., когато държавата започва реалното си отстъпление от икономическите позиции, които е притежавала.

Обществото трудно приема неизбежността на социалното неравенство, не отчита сложността на пазарното взаимодействие и не възприема неравенството, породено от нееднаквите способности на хората. По тази причина то отново търси утопични модели за всеобщо благоденствие. Вследствие на тази политика нито едно правителство след 10 ноември 1989 г. не вменява в своите програми и действия активната подкрепа на предприемачеството и МСБ. Без съществен отклик остават съветите на западните експерти,³³ които посочват значението на свободното предприемачество и МСП в преходните икономики не само за създаването на нови работни места, но и за формирането на нова стопанска пазарна култура и предприемаческа етика, изразяващи се в ново отношение към задълженията, нова трудова дисциплина, икономия на време, спазването на правилата и т.н.

Процесът на създаване на МСП в България започва обаче малко преди формалната дата 10 ноември 1989 г. За негова основа могат да бъдат смятани Постановление №12 на МС от 1982 г., Решение на Бюрото на МС от 1984 г. и Указ 56 от 1989 г. До началото на прехода са създадени около 650

³¹ Два закона - за кооперацията и за задълженията и договорите, имат най-голям принос за запазване на традициите на българското предприемачество, макар и в умален от плановата система вид.

³² По този повод Е. Дайнов пише: “...Всъщност в малкия град прословутото “плащане на цената за реформите” не започва в началото на 90-те години. До реалния старт на раздържавяването - 1997-1998 г., там животът ... не е силно променен” (Дневник, 8.10.2002).

³³ Вж. Смолбоун, Д. Подпомагане развитието на МСП в страните в преход: поглед от Запад. – В: Индустириална организация и предприемачество в условията на преход, ред. М.Димитров и К. Тодоров. С., Информа-интелект, 1995.

малки и средни предприятия (МСП).³⁴ Икономическата свобода, която българските граждани получават след 1989 г., много бързо се материализира в увеличаващия се брой на новорегистрирани фирми. По данни на статистиката броят на регистрираните еднолични търговци до 2000 г. е следният: 1993 г. – 273 194; 1994 – 314 818; 1995 – 383 328; 1996 – 56 328; 1997 – 335 915; 1998 – 205 643; 1999 – 188 875; 2000 г. – 205 907.³⁵

Независимо от тези обстоятелства сравнителните данни за броя на МСП показват, че още през 1995 г. общият брой реално работещи частни предприятия в България е над 200 хил., като средно на 1000 жители се падат 22 МСП. За сравнение – в ЕС те са съответно 45, а в САЩ – 57.³⁶

Основната част от МСП действат в сферата на търговията, където, както сочат анализите,³⁷ стартирането е много по-лесно. Въпреки че всички сравнителни изследвания за развитието на МСБ в страните в преход показват важността на законодателната рамка и нуждата от реална подкрепа, практически това с нищо не променя отношението на държавата към МСБ. В политиката на нито едно правителство след 10 ноември 1989 г. така и не намират място такива изпитани инструменти за държавно регулиране³⁸ и подпомагане на МСП като: макроикономическа политика за подобряване на средата на този бизнес, изразяваща се в реална защита на конкуренцията; диференциране на правителствените актове, регулиращи поведението на различните по размер стопански субекти; изграждане на позитивно обществено мнение за значението на МСБ и свободното предприемачество; провеждане на гъвкава специализирана индустриална политика по отношение на тях. В резултат от тази политика много скоро дребните собственици и свободните предприемачи разбират, че "...пазарният процес на координация става възможен само ако индивидите са свободни и независими да планират действията си и да привеждат тези планове в действие".³⁹ Така, макар и интуитивно и след дълго време на проби и грешки, повечето от тях установяват, че външната среда им въздейства практически най-вече чрез режима на икономичес-

³⁴ Вж. *Тодоров, К.* Управление на фирмата. С., Век 22, 1982.

³⁵ Данните са от Статистически справочник за съответните години. При отчитане броя на регистрираните фирми трябва да се има предвид следното: първо, една част (около 1/4) от регистрираните фирми са само намерение, т.е. не осъществяват дейност. Практически това са т.нар. "замразени" фирми, които подават годишни декларации, попълнени с "нули" отчетни данни. Втората група регистрации са такива фирми, които се използват от техните собственици за преразпределяне на получавания доход с цел избягване на данъчни задължения. Те също представляват около 1/4 от общия брой регистрирани фирми. По тези причини, когато оценяваме данни, приведени от различни изследователски или държавни институции, трябва да извършваме редукция с около 1/2 за тяхното привеждане към реалните им стойности.

³⁶ Вж. по-подробно *Ван дер Хост, Р.* Предприемачеството в Западна и Източна Европа. – В: *Индустриална организация и предприемачество в условията на преход...*

³⁷ Пак там, ст. 281.

³⁸ Вж. *Смолбоун, Д.* Цит. съч.

³⁹ *Индивидуализъм и пазарна култура.* Варна, ВСУ, 2000, с.10.

ка свобода, която държавата им осигурява. *Правото на избор, на договаряне, на доброволна размяна, на свобода на конкуренцията и защита на собствеността са фундаментални икономически свободи.* Тяхната защита е основно задължение на всяко едно правителство и на държавата като цяло.

Вследствие на приложението модел на преход към пазарно стопанство в България държавата и политическите сили изоставиха защитата на основните икономически свободи, като я възложиха единствено на международните организации. Това доведе до заемането на едва 97 място от 123 страни с оценка 5.5 (от 10) в класацията на индекса "световна икономическа свобода" (СИС) на института "Фрейзър".⁴⁰ (Страни като Непал и Намибия са на по-предни позиции.) В резултат от подобна политика някои от по-важните икономически свободи в страната се изразяват в следното:

Правото на избор е най-важният компонент на икономическата свобода. В стопанския живот, основан върху частна собственост, свободата е тази, която подтиква индивида към инициативност и амбициозност. Тя го поставя в нови условия, при които натискът върху него е намален и той трябва да използва много по-добре своите вътрешни ресурси - знания, умения, качества, за да реализира намеренията си. Правото на избор е субективно дефинирано у индивида от нагласата му за самоизява и реализация в социалната група. Свободата, осигурена му от обществото, има функцията да обективизира тази нагласа и така превръща индивида в мислещо, избиращо и преценяващо същество. *Тя провокира у него стремежа към правото на избор.*

Държавата е призвана да създаде обективните условия за реализиране на правото на избор на индивида, което практически означава по-малко държавна намеса (държавна собственост, субсидии, опрощаване на задължения, административно определяни цени, монополни цени на държавни предприятия, минимални цени и др.) в пазарния процес. Оценката на СИС за регулиране на бизнеса от 5.4. показва, че реалната работна среда в България ограничава правото на избор на стопанските субекти, което се отразява негативно върху конкуренцията и стопанската активност.

Като част от общата политика на намеса в бизнеса особено внимание заслужава оценката за регулиране на трудовите пазари. Една от най-важните икономически свободи - като елемент на условията за бизнес, е *свободата на отдаване и наемане на труд.* Оценката на СИС за регулирането на тези отношения е 4.9, което недвусмислено говори за неотслабващата намеса на държавата в този процес. Във връзка с това съществува относително съгласие както на чуждите, така и българските анализатори на бизнес-средата. Последниците от подобна намеса са: първо, висока осигурителна тежест и второ, въвеждане на допълнителни административни пречки при наемането на работници.⁴¹

⁴⁰ Вж. www.fraserinstitute.ca

⁴¹ Вж. Условия за правене на бизнес в България. С., ИПИ, 12/2002.

Съгласявайки се с верността на посочените констатации, не можем да не отбележим тяхната *едностранчивост*. Както всяка размяна, пазарът на труда има две страни. Подкрепянето на позициите само на едната страна означава или пристрастност, или недооценка на проблема. Докато интересът на работодателите се защитава от различни лобита в парламента и правителството, интересите на наемните работници остават практически незащитени. Действащият Кодекс на труда в никакъв случай не отразява истинските нужди и на двете страни в трудовите отношения.⁴² Споделянето на такава позиция и извеждането ѝ като доминантна в социалното пространство налага отново една от най-деструктивните социални идеи, а именно непризнаване или отказ от идеята за *индивидуалната отчетност и справедливост на заплащането*.

Вследствие на този подход на правителството и държавата за регулиране на трудовите отношения настъпват обезпокоителни тенденции в състоянието и развитие на трудовите отношения в България. Изследването "Глобален доклад за ангажираността на работниците 2002"⁴³ на британската фирма за пазарни проучвания "TNS", проведено в 33 страни, показва, че мотивацията и готовността за съпричастност на служителите към работното място и фирмата, в която работят, е в най-ниската степен (от общо четири). Данните сочат, че 58% от българските работници са неангажирани към работата и фирмата, докато само 30% са споделили, че са силно ангажирани. Според изследването обаче в глобален план съотношението на ангажирани към неангажирани е 43 към 35%.

Практиката на изминалите години от началото на прехода към пазарно стопанство недвусмислено показва, че афишираната от правителството и държавата свобода на размяната е безпредметна без ефективна *защита на договора и правото на собственост*. Съдебната система не осигурява ефективна защита на изправната страна в тези спорове и се поддава на натиск. Изследванията на специализираните консултантски фирми⁴⁴ сочат, че България има "...противоречива и непредсказуема правна система",⁴⁵ която отблъсква чуждите инвеститори. Нещо повече, съдебната процедура, приложена към защитата на договора или на собствеността, е тромава (състои се от 26 стъпки) и продължава средно около 410 дни. Сравнителният преглед на съдебните системи⁴⁶ показва, че единствено Румъния (28) и Литва (30) имат повече стъпки в осъществяването на съдебния процес от нас, но за сметка на

---

⁴² Във връзка с това председателят на Съюза на българските работодатели В. Василев казва: "В сегашния си вид Кодексът на труда противопоставя работниците на работодателите и толерира незаинтересуваност у тях, както и некачествена и немарлива производствена дейност" (Дневник, 26.11.2002).

⁴³ TNS, Global Employee Commitment Report 2002.

⁴⁴ Вж. Foreign Investment in Bulgaria, Survey. December, 2002, KPMG.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Вж. Бюлетин на ИПИ, април 2003.

това продължителността е значително по-малка – съответно 225 и 160 дни. Както се вижда от същото изследване, в САЩ тази процедура отнема 54 дни, а в Япония – 60. Това е едно от обясненията, че въпреки сравнително високата оценката за честност според индекса на СИС (6.7)⁴⁷ българските предприемачи и собственици на малък бизнес, избрали веднъж съдебната система за арбитър на иска си, повече не прибягват до нейните услуги.

Това, което реално има значение за предприемача, както и за всяко друго лице, потърсило услугите на съда, е: първо, до каква степен може да разчита на неговата безпристрастност и второ, в какъв срок ще получи обезщетението, произтичащо от решението на съда. Противното означава само разходи за предприемачите без реални ползи.

Ако преведем посочените същностни характеристики на икономическата свобода на ежедневния език на бизнеса и предприемачите, можем да обобщим, че *режимът на ежедневните правила на поведение в бизнеса се различава значително от предписаните от закона норми.*

Тези действия на държавата и нейната стопанска политика определят в крайна сметка и *следните особености* в българското стопанско развитие и предприемачество след 10 ноември 1989 г.:

- Фундаменталната промяна в икономическата политика на държавата от планов към пазарен модел на развитие създаде така необходимите за предприемачеството основни икономически свободи като: право на собственост, на сдружаване, на договаряне и др. Много скоро обаче представителите на МСБ установиха, че за тях по-важна от прокламирането е степента, с която държавата действително осигурява прилагането и защитата на тези свободи. В новото икономическо пространство се оказва, че самосъздаващият се бизнес е *отново в неравностойно положение* спрямо създавания с помощта на държавата, партиите и големите организации нов бизнес.

- След като държавата абдикира от функцията си на регулатор и съдия на този процес, в страната се появиха явни *симптоми на сливане на политическата и икономическата власт*. Всяка нова политическа сила, поела властта, бързо се “сдобива” с няколко икономически групировки, които, верни на своя вроден инстинкт, бързо се организират за поредното доограбване на общонародната собственост. Независимо от титлите, с които новият едър капитал се именува - “национално-отговорен”, “честен частник” и др., това не променя характера на първоначалното натрупване - присвояването на чужди имуществени права. Абдикирането на държавата от задължението ѝ на защитник на правата на всички пазарни субекти превръща пазарния процес от “честно състезание” между конкуренти в “мръсна игра” без правила, където в крайна сметка побеждава не по-бързият, по-адаптивният или по-будният предприемач, а винаги този, който е с по-голяма политическа подкрепа.

---

⁴⁷ Вж. www.fraserinstitute.ca

- Сливането между едрият капитал и политическия елит и публичното му отграничаване от всякакви социални задължения, съпроводено от неплащане на данъци или източване на печалбата чрез дъщерни дружества, регистрирани в различни офшорни зони, целенасоченото натрупване на междуфирмени дългове, главно към държавните енергодоставчици, води до *реално изкривяване на пазарното пространство*, липса на конкуренция и влошаване на общите условия за бизнес за предприемачите.
- Отказът от индивидуална отчетност и справедливост на заплащането и неподписването на договора между труда и капитала практически води до *демотивация на работниците*. Естествени последици от това са липсата на производителност, незаинтересуваност към постигнатите резултати, социална апатия и прогресираща бедност.
- Вследствие на тези особености се откроява диспропорцията в новопроформиралата се социална структура на българското общество: работодатели – 69 400, самонаемащи се – 276 000, наети лица - 2 344 900, безработни – 590 000.⁴⁸

Някои съпоставителни оценки и обобщения

Икономическа свобода

Развитието на българското предприемачество и стопанско развитие, оценявано от позициите на състоянието на икономическата свобода, бележи *три основни етапа*:

Първият етап - от Освобождението до 1912 г., се характеризира с либерален икономически режим, ниски данъци, държавна подкрепа и позитивен, донякъде еуфоричен следосвобожденски стопански климат.⁴⁹ Българите, заплатили “цената на освобождението”, оценяват реално стойността на ежедневната политическа и икономическа свобода.

През *втория етап* - от 1918 до 1947 г., се наблюдава низходяща градация на състоянието на икономическата свобода в страната. Смяната на икономическия модел на управление довежда до: увеличаване на държавната намеса, отказ от индивидуализацията на заплащането и научното нормиране на труда, както и от участието на работниците в печалбата. Естествените последици са понижаваща се производителност на труда, прогресивно обедняване на трудещите се и остри социални противопоставяния.

Третият етап - от 1989 г. досега, се характеризира с ясно дефинирана *двойственост на икономическата свобода*. Личният избор, размяната,

⁴⁸ Статистически годишник на Р. България. 2000.

⁴⁹ “България тогава беше страна на неограничените възможности. Всяка кариера се правеше с лични качества и собствени сили. Богатствата се създаваха, не се наследяваха и всеки заемаше онова обществено положение, което сам си създаваше. Това беше епохата на българските викинги, хора без предистория, които разчитаха само на себе си, на собствената си смелост, прозорливост и изобретателност” (*Хаджийски, Ив. Съч., Т. 1, С., 1974, с. 33*).

свободата на конкуренция, защитата на собствеността, свободата на влизане в бизнеса и т.н. са ясно и точно дефинирани от българските закони. Тяхното прилагане обаче е функция от благоволенieto или личното хрумване на съответното правителство, администрация, съдия и др. Стопанските субекти не са фактически равни през закона. Отсъствието на реална икономическа свобода принуждава свободните предприемачи да създават свои "органи" за правораздаване, за влизане в бизнеса, за защита на собствеността, за изпълнение на задълженията и т.н. По този начин се формират основите на "сивата" икономика.

Влиянието на европейската стопанска култура

Публичният дебат, известен под наименованието "Защо сме такива",⁵⁰ започнал след 20-те години на ХХ век, и дебатът върху "състоянието на българското общество"⁵¹, базиращ се върху изследването на фондация "Отворено общество", дават основание за очакването, че процесът на присъединяване на страната към европейските структури ще има благоприятни последици. Западната, европейската стопанска култура и морал, изразяваща се в конкретни техники, умения, правила и навици, могат да бъдат пригодени към българските условия. Българите лесно се обучават и възприемат и европейските "уроци".

За разлика от западното предприемачество, което е черпило своите морални норми и правила - доверие, спестовност, отношение към печалбата, отговорност за добре свършената работа, изпълнение на договора, изплатен дълг и т.н., от собствените си духовни институции (преди всичко протестантските църкви) българското предприемачество както след Освобождението, така и след 10 ноември 1989 г. все още не е намерило своите морални източници. По тази причина то ежедневно възприема голяма част от необходимите му етични норми и морални правила от западноевропейските предприемачески образци.

⁵⁰ "Всички наши стопански и финансови кризи от Освобождението досега, пише Ст. Бочев, се разразяват под знака на стълкновение с чужбина. Европейската култура ни обхваща от всяка страна, ние искаме от нея плодове й, но не искаме, не можем да възприемем нейната стопанска структура, която е капиталистическа. Нам се иска да можем да прескочим кредитния, капиталистическия етап в стопанското развитие на страната - да получим богатата, които дава буржоазният, капиталистическият строй, но без капитализма, без капиталистическата организация (основана на научната система за интензификация на труда, въведена от Ф. Тейлър, б. а., Й. К.) и предприятия" (Бочев, Ст. Капитализмът в България. С., Българска наука и култура, 1998, с. 252-253).

⁵¹ "Не можем да гарантираме, че ние българите имаме капацитета само със собствени сили да станем съвременен западен общество... Но като страна се оказваме способни да поемем външни насоки и препоръки и поне донякъде да ги прилагаме. Да променяме начина, по който правим нещата... Ние не сме знаещо общество. Ние сме общество, което трябва да се учи" (Дебатът върху състоянието на българското общество. - Дневник, 8.10.2002).

Прекомерната намеса на държавата

Още в първите години след Освобождението българското предприемачество разбира, че най-реалистичната, доходоносна и прагматична предприемаческа стратегия е симбиозата на индустриалната и политическата власт. Така се създава основата за реализирането на една безкрайна протекционистична политика от страна на държавата⁵² към едрото индустриално предприемачество, прикрита под тезата за "защита на родната индустрия".⁵³

Облекчителните закони за лошите кредити през 30-те години, системното опрощаване на кредити, от една страна, и постоянното действие на насърчителното законодателство, от друга, "отглеждат" една слаба, неконкурентоспособна икономика. Това обрича българската индустрия на ниско техническо и технологично равнище, а работническата класа - на бедност и склонност към олевяване.

Подобен процес с поразителна прилика се наблюдава и след 10 ноември 1989 г. През целия период на преход държавата се държи като основен планиращ субект, който знае и може всичко. Само през 2003 г. тя планира 100 млн. лв. за създаването на рисков инвестиционен фонд, възстанови националния авиопревозвач, като вложи 30 млн. лв. бюджетни средства, отдели 100 млн. лв. за създаване на социални работни места, с което се превърна в един от най-големите предприемачи в страната. Продължи субсидирането на производството на зърно, въвеждането на защитни мита за производителите на минерални торове и т.н. На този фон натискът за преференциално третиране от страна на фирмите се приема като едно твърде слабо нарушение на пазарните правила. Изземването на пазарната инициатива от държавата, под какъвто и да е предлог, реално води до намаляване на конкурентоспособността на българската икономика, ниска производителност на труда, прогресивно обедняване на работническата класа и малка по размер и възможности средна класа.

Социалният договор

Увлечена в грижи за собственото си устройване, българската държава отново пропусна дефинирането и извеждането на преден план на "договора

---

⁵² Дебатът в случая протича през цялото време на действието на този закон (вж. подробно: *Бобчев, К.* Покровителство и насърчение на индустрията в България. - СБИД, 1929, кн. 7-8, с. 346-357; *Димов, Д. х.* Какво е получила местната индустрия през 1912 г. - СБИД, 1914, кн. 9-10, с. 527-552; *Хинков, Хр.* Покровителството на едрата индустрия у нас. - СБИД, 1925, кн. 9-10, с. 368-379; *Насърчение на местната индустрия и занаятчийство.* - СБИД, 1928, кн. 1-2, с. 1-11; *Михайлов, Н.* Едрата индустрия у нас и нейното насърчение. - СБИД, 1925, кн. 1-2, с. 49-58 и др.

⁵³ Практическата реализация на политическото покровителство над едрото стопанско предприемачество се осъществява чрез два основни инструмента. Първият е Законът за насърчаване на индустрията от 1895 г., чието действие продължава с няколко прекъсвания чак до 30-те години на XX век. Той осигурява не само запазване на печалбата при всякакви обстоятелства, но и практически изгражда ефективна защита срещу навлизането на чуждите капитали.

между труда и капитала". Изследванията върху прехода към пазарно стопанство⁵⁴ показват, "че нацията се състои от народ и елит", "народът се схваща като жертва на прехода" и печеливш от пазарните реформи е елитът. Изразено в социално поведение, това води до отчуждаване от политическата система, а изразено в икономическо поведение - в отчуждение от труда. На този фон съвсем естествена е представата за "пирамидата" на българското общество. Над 59% от българите смятат, че "...днес обществото ни е твърде поляризирано, т.е. е от тип "А" или малък елит и огромна маса на дъното".⁵⁵ Сравнявайки данните за социалната структура през 2000 г. с тези през 1934-1940 г., въпреки някои методологически различия в отразяването на изследваните процеси, вниманието на специалистите се насочва към значението на договора между труда и капитала и катастрофалните последици от неподписването му за цялото общество.

*

Тесният пазар, липсата на специализирано техническо и икономическо образование и социална и техническа култура, хроничният недостиг на капитали, неподписването на договора между труда и капитала, сливането на едрия частен капитал с политическата и партийната власт, протекционистичната политика на българската държава към едрия капитал, системната незащитеност на основните икономически свободи от страна на държавата са само част от факторите, които формират модела на днешното българско предприемачество. Присъединяването ни към европейското икономическо пространство ще означава не само решаване на редица чисто икономически проблеми, но и промяна в стопанската и най-вече в предприемаческата култура на всички българи, изразяваща се в ново отношение към времето, парите, капитала, социалната справедливост, договора, социалната отговорност на бизнеса, дисциплината, плащането на данъците и т.н. Това е продължителен и сложен процес, изискващ усилията и вниманието на бизнеса, държавата и цялото общество.

2.IV.2003 г.

---

⁵⁴ Вж. Дебатът върху състоянието на българското общество...

⁵⁵ Вж. *Тилкиджиев, Н.* Средна класа и социална стратификация. С. ЛИК, 2002, с. 305.